

**KOMPARATIVNÍ POHLED
NA SOMATICKÉ FRAZÉMY A IDIOMY
S KLÍČOVÝM KOMPONENTEM „OKO/OČI“**
(na srbském, chorvatském, bulharském
a českém materiálu)

Mezi somatické idiomy a frazémy řadíme ty, které ve své struktuře obsahují klíčový komponent označující nějakou část lidského těla. Přičítáme k nim však také ty, které obsahují označení člověka, a to buď přímo hyperonymem *člověk*, anebo nějakým konkrétem, které člověka identifikuje jako příslušníka určité lidské skupiny (sociální, nacionální atd.). V našem příspěvku se zaměříme na takové idiomy a frazémy, které jako svůj klíčový komponent obsahují označení zrakového orgánu, tj. *oko/oči*. Materiál jsme čerpali ze čtyř prozaických děl významných jugoslávských spisovatelů – z románů *Banket u Blitvi III.* chorvatského autora Miroslava Krležiče, *Na Drini ćuprija* bosenského autora Iva Andriće, *Hazarški rečnik* srbského autora Milorada Paviće a z novely *Obrana i poslednji dani* černoohorského autora Borislava Pekiće. Všechna uvedená díla vyšla po druhé světové válce. Pro srovnání jsme zvolili jednak české překlady uvedených děl a jednak bulharské překlady Andrićova a Pavićova románu.

Idiomy obsahující zmíněný klíčový komponent jsou značně početné nejen co do množství, ale též co do významů, které vyjadřují, a co do motivací, které vedly k jejich vzniku. Sémantická povaha idiomů, které jsme z výše uvedených uměleckých textů získali, vedla k tomu, že pro ně bylo třeba vytvořit deset sémantických skupin.

1. Oko/oči jako symbol něčeho cenného

Tento charakter vykazaly dva synonymní idiomy: чувати нешто као очи у главни (Pek 157) a пазити нешто као око у главни (And 27). Oba výrazy jsou invariantní (FHS: 413, 420). Jejich české překlady jsou šetřit něco jako oko v hlavě (Pek 179) a hlídat něco jako oko v hlavě

(And 23); bulharský překlad Andrićova frazému *зні грижа се за нешто като за очите си* (And 24). České překlady vycházejí z invariantního *opatrovat/chovat/střežit něco/někoho jako oko v hlavě* (SČFI-P: 239) a s originálovými výrazy jsou ekvivalentní. Pravá strana českých přirovnání (komparátum) je obligatorní, na levé se vedle komparanda uplatňují slovesa znamenající „pozorné střežení něčeho“. To platí i o srbských přirovnáních, avšak s tím rozdílem, že komparátum *oko* připouští též plurálovou formu (vlastně původem duální) *очи*. Bulharské přirovnání je rovněž invariant (FB I: 500), ale FB zaznamenává též synonymní podobu *пазя нешто като зеницата/зениците на омото/очите си* (FB I: 485). Srovnáme-li si cizojazyčné ekvivalenty – sl. *chránit' niečo ako oko v glave*, slovin. *pažiti nekaj kot oči v glavi*, rus. *беречь нечего как зеницу ока*, něm. *etwas wie seinen Augapfel hüten*, angl. *cherish something like the apple of one's eye* a fr. *garder quelque chose comme la prunelle de ses yeux* – s českou, srbskou, chorvatskou a bulharskou podobou, vidíme, že spojení *oko/oči v hlavě* je přítomno pouze u české, slovenské, slovinské, chorvatské a srbské varianty. Bulharská, ruská, německá, anglická a francouzská varianta vychází ze spojení *oční bulva*, resp. *zřítelnice oka/očí*. Příčinu této nejednotnosti najdeme už v bibli; ve Starém zákonu – Páté knize Mojžíšově 32:10 mj. čteme: *chránil ho jako zřítelnici oka* (BIBLE); srb. *чува га као зјеницу ока својега* (SvP); bulh. *упази го като зеницата на омото Си* (BIBLIJA). V čes., sl., slovin., chorv. a srb. došlo k substituci obecnějšího *oka v hlavě* za konkrétní *zřítelnici oka*. Čeští překladatelé i jejich bulharský kolega tedy zachovali takový frazeologismus, který je v jejich jazyce ustálený (automatizovaný).

2. Nevidění jako metafora nesprávné interpretace reality

V této skupině jsou tři idiomy: *склањати очи пред истином*, *бити слијеп крај здравих очју* a *носити очи у устима*. Frazém *склањати очи пред истином* (Pav 197) je lexikální variantou frazému *затварати очи пред нечим* (FHS: 425), kde příslovečné určení příčiny je obsazováno výrazy označujícími nějakou nepřijemnou skutečnost. Na místě slovesa alternují výrazy s významem „zavírat“ nebo „uhýbat“. Český překlad idiomu zní *zavírat oči před pravdou* (Pav 171). Je to invariantní podoba, přičemž pozice příslovečného určení nemá obligatorní komponent (SČFI-VS1: 592). Znění bulharského překladu je *затварям очите пред истината* (Pav 174). Jak český, tak bulharský překlad vykazuje oproti srbskému originálu změnu ve významu slovesa – zatímco srbské

склањати nese význam „uhýbat“, v překladových variantách bylo použito přímo sloves „zavírat“.

Původ fražému je třeba hledat opět v bibli – ve Starém zákonu, Izajáš 33:15: čes. *Ten, (...) kdo zavírá oči, aby nepřihlížel ke zlu* (BIBLE); srb. *Ko (...) зажима очи своје да не види зла* (SvP); bulh. *И којто затуля очите си, за да не види злото* (BIBLIJA). Jak je z citátů patrné, v bibli je příčina (*zlo*) rozvíta v klauzi, původní struktura je tedy Verb–Subst–Kl, kdežto frazeologizované syntagma má strukturu Verb–Subst–Subst, a to i v cizojazyčných ekvivalentech frazémů *zavírat oči před něčím / zatvarati oči pred nečim / затварати очи пред нечим*, které jsou: sl. *zatvárat' oči pred nečim*; bulh. *затварям си очите пред неццо*; rus. *закрывать глаза на что-нибудь*; něm. *die Augen vor etwas verschliessen*; angl. *close/shut one's eyes to something*; fr. *refuser de voir quelque chose*.

Slovesný frazém *biti slijep kraj zdravih očiju* (Krl 139) je v chorvatštině automatizovaný (FHS: 412, RHJ: 591). Idiom je založen na sémantické diskrepanci (jde o oxymóron) a jeho původ je rovněž biblický. Nese dva významy: 1. být negramotný, 2. ten, který je zcela neinformovaný (RHJ: 591). Z úryvku je patrné, že náš idiom je užit v druhém významu:

„*Kako je moguće da jedan čovjek, čovjek zaista natprosječnih svojstava, kao što ste vi (...) bude slijep kraj zdravih očiju? Zar vi zaista ne vidite da se eventualnim padom Barutanskoga u našoj Blitvi ne će baš ništa promijeniti?*“ (Krl 139).

Český překladatel mohl použít analogického slovního spojení, které je v češtině ustálené, totiž *mít oči a nevidět* (SČFI-VS1: 581), ale podlehl originálu, když inkriminované místo přeložil jako *být při docela zdravých očích tak slepý* (Krl 431). Takovýto výraz nemá povahu idiomu a pro svou poměrnou komplikovanost se sotva může idiomatizovat.

V bibli tento frazém najdeme v Novém zákonu – např. Marek 8:18: čes. *Oči máte, a nevidíte* (BIBLE, NZk, NSm); chorv. *Oči imate, a ne vidite* (NZv); srb. *Oči imate i ne vidite?* (SvP); bulh. *Kato imate очи, не виждате ли?* (BIBLIJA).

Cizojazyčné ekvivalenty idiomů *mít oči a nevidět / biti slijep kraj zdravih očiju / бити слеп код здравих очию* jsou: něm. *Augen haben und nicht sehen*; angl. *cannot see for looking*; fr. *avoir des yeux et ne rien voir*.

Poslední idiom v této skupině je *носити очи у устима* (Pav 111) – v překladu *nosit oči v ústech* (Pav 66), resp. *очите на някой са на устата* (Pav 98). Ze sémantického hlediska jde o modifikaci významu slova *уста*; ta je v textu (v polemice chazarské princezny Ateh s židovským vyslancem) explicitně uvedena:

„Узми свој тал, узми своју Суботу и потом иди. Иди Мудрости и реци све што си мени хтео казати. Бићеш срећнији. Само пази: ко хоће да освоји тврђаву мора најпре да освоји своју душу... Но теби узалуд све ово говорим, јер носиш очи у устима и видиш тек кад проговориш“ (Pav 111).

Dalo by se říci, že význam nevidění jako metafory nesprávné interpretace reality je tu aktualizován metonymickým slovním spojením, v němž zdroj vjemu nahrazuje vjem samotný; ten je však následně explicitně vyjádřen.

Česká překladatelka převedla idiom doslova: „Marně však k tobě takto promlouvám, neboť ty *nosiš oči v ústech a prohlédneš, teprve když promluvíš*“ (Pav 66), což za dané situace bylo asi nejvhodnějším řešením. Obdobně postupovala i bulharská překladatelka: „Но напразно ти говоря всичко това, защото *очите ти са на устата и виждаш едва когато проговориш*“ (Pav 98).

3. Zajímat se o něco, mít přehled

Tato skupina obsahuje dva idiomy: *имати некога на оку* (Pav 295) a *ни ока нисте htjeli da bacite* (Krl 135). První frazém je invariant (FHS: 413, 415) s alternativou na místě slovesa (*држати*) a příslovečného určení místa (*под оком*). Význam tohoto idiomu je „hlídat, sledovat“ (FHS: tamtéž). Česká překladatelka dala přednost opisnému neidiomatickému vyjádření *мít přehled* (Pav 253), přestože čeština disponuje sémanticky totožným a strukturálně částečně identickým frazeologismem *мít něco/někoho (pořád) на очѣх* (SČFI-VS1: 579). Bulharská překladatelka idiom zachovala: *някоѣ е под око* (Pav 261) (FB II: 141), rozdíl vidíme pouze v použité předložce. V srbštině i bulharštině lze k vyjádření sledované sémantiky použít jak předložky *на*, tak i *под* (viz níže cizojazyčné příklady), v češtině však – narozdíl od obou jihoslovanských jazyků – frazeologizované slovní spojení **pod okem/očima* neexistuje: *мít někoho на очѣх*, ale *мít někoho под доhledем*.

Druhý frazém je negativní préteritální modifikací invariantu *baciti oko на nekoga/нешто* (FHS: 412), znamenajícího „zajímat se o někoho/něco“ (FHS: tamtéž). Realizovaná podoba vyjadřuje perloučnický akt výčitky. Překladatel dal i tady přednost neidiomatickému opisu: *nechtěl jste ho vůbec ani vidět* (Krl 428).

Cizojazyčné ekvivalenty idiomu *мít něco/někoho (pořád) на очѣх / imati/držati nekoga на оку/под оком / имати/држати некога на*

оку/под оком jsou: sl. *mat' niekoho/niečo na očiach*; slovin. *ne izpustiti nekoga/nekaj iz oči*; bulh. *имаа под око, държа под/изпод/на око/очи някого/нещо*; něm. *jemanden/etwas immer im Auge haben*; angl. *have/keep one's eyes on something/someone*; fr. *avoir toujours quelque chose/quelq'un sous les yeux*.

4. Přitahování pozornosti

S touto sémantikou jsme v analyzovaných textech našli jen idiom *падати у очи* (Pav 167) (FHS: 420). Jeho význam je dvojitý: 1. přitahovat pozornost, být patrný, 2. být jasné, očividné (FHS: tamtéž). Z kontextu – „*Падало је у очи да један део набавањених ствари представља опрему за нешто што је личило на болницу*“ (Pav 167) – je zřejmé, že idiom byl použit ve druhém významu.

Český překlad – co do expresivnosti neutrální idiom *na první pohled* (Pav 151) – je nositelem prakticky téhož významu, znamená totiž „v okamžiku nebo od okamžiku spatření někomu nebo něčeho, jevící se takový ihned, okamžitě“ (SČFI-VN: 247). V kontextu je zapojen takto: „*Část získaných předmětů na první pohled připomínala zařízení nemocnice*“ (Pav 151). Bulharský překlad *нещо бие на очи* (Pav 147) (FB I: 91) sémanticky odpovídá srbskému originálnímu textu a svou strukturou připomíná český idiom *bít do očí* „být příliš nápadný, nehodit se někam, příliš upozorňovat“ (SČFI-VS1: 575).

5. Smysl „hotová věc“

Sem náležel idiomatizovaná sentence *сви гледају на то питање на готове очи* (Pav 259). Idiom je specifický v tom, že svou sémantikou i strukturou připomíná přirovnání *гледати на нешто као на готову ствар* (← *готова ствар* – FHS: 657). Nesoulad však spočívá v tom, že zatímco výraz *ствар* představuje skutečný objekt, výraz *очи* chápeme jako příslovecné určení prostředku. Autorskou aktualizaci můžeme tedy s invariantním frazémem *готова ствар* spojit jen s výhradami.

Česká překladatelka se přidržela automatizovaného idiomu *hotová věc* (SČFI-VN: 365), který použila jako základ idiomatizované sentence *všichni to berou za hotovou věc* (Pav 217). Správně se tak vyhnula pokušení doslovného překladu **dívat se na něco hotovýma očima*, jehož motivace by pro českého příjemce nebyla příliš průhledná. Bulharská překla-

datelka přeložila idiom neidiomaticky jako **всички гледат на този въпрос като на приключен** (Pav 229), objekt-nositel idiomatického významu tu byl nahrazen neidiomatickým doplňkem.

Můžeme tedy konstatovat, že zatímco srbský autor neslovesný idiom-vzor aktualizoval (*готове очи* ← *готова ствар*), jeho česká překladatelka se pro potřeby přeložení prozaikovy aktualizace vrátila k invariantní podobě idiomu-vzoru (*готове очи* → *hotová věc*) a Pavićova bulharská překladatelka již idiom neakceptovala žádným způsobem (*готове очи* → *x*) – nejspíše z toho důvodu, že v bulharštině idiom této struktury a požadovaného významu není.

Cizojazyčné ekvivalenty nominálního frazému *hotová věc / gotova stvar / готова ствар* jsou: sl. *hotová věc*; rus. *реу́бное дело*; něm. *abgemachte Sache*; angl. *fait accompli*; fr. *affaire faite*.

6. Smysl „v důvěrnosti, v tajnosti“

Do této skupiny patří idiom *у четири ока* (And 29). Jedná se o invariant, přičemž FHS připouští alternaci *у/међу* v pozici předložky (FHS: 423). Český překlad zní *mezi čtyřma očima* (And 25) (SČFI-VN: 214), bulharský *на четири очи* (And 26). Stejně jako srbský, i bulharský invariant připouští alternaci *на/между* na místě předložky (FB I: 577). Českou alternativní podobu *ve čtyřech očích* zaznamenávají jen Zaoralíkova Lidová rčení (1996: 235). Tam však ještě objevíme homonymní frazém *ve čtyři oči* (cit. dílo: 234), ale význam tohoto frazému „zpřímá, bez ostychu mu to říci; vyhubovat mu“ odpovídá významu současného idiomu *říct/říkat někomu něco do očí/vočič/obličje* „říct někomu něco zcela upřímně, neskrývaně, přímo a v plné míře“ (SČFI-VS2: 587). Idiom je synekdochickým označením dvojice lidí.

Je pozoruhodné, že srbská a chorvatská podoba sledovaného frazému neobsahuje klíčový komponent ve formě ustáleného duálu, jak je tomu např. u podoby české, slovenské, slovinské nebo bulharské.

Cizojazyčné ekvivalenty frazému *mezi čtyřma očima / u/међу четири ока / у/међу четири ока* jsou: sl. *medzi štyrmi očami*; slovin. *na štiri oči*; bulh. *на/между четири очи*; něm. *unter vier Augen*; fr. *entre quatre yeux*.

7. Sledovat něco nikoli ze svého pohledu

Tato skupina je obsazena idiomem *gledati na stvari policijskim očima* (Krl 14). Výchozím invariantem je podoba *gledati čijim očima (nešto/nekoga)* (FHS: 414). Význam je vysvětlen jako „vžít se do něčí situace, přijímat něčí myšlení“ (FHS: tamtéž). Možnosti kolokability slova *očima* s atributem jsou velmi široké a téměř neomezené.

Český překladatel použil adekvátního českého frazému *dívat se na věci policejníma očima* (Krl 308). Invariantní frazém se od realizace liší formou přívlastku – připouští jen přívlastek neshodný (SČFI-VS1: 576).

8. Oči jako část nějaké antropomorfizované skutečnosti

Idiom *gledati smrti neustrašivo u oči* (Krl 25) je komponentovou aktualizací invariantu *gledati smrti u oči/u lice* (FHS: 623). Z frazému bychom mohli vyčlenit holý základ, jenž vypadá takto: *gledati kome u oči/u lice*, přičemž pozice dativního předmětu je obsazována členy velmi omezené množiny (nabízejí se tu pravděpodobně jen dva výrazy – *smrt* a *istina* – viz FHS: 623, 199), které nesou společnou sémantiku: člověk se ocitá v situaci poznání něčeho fatálního. V pozici příslovečného určení směru alternují výrazy *u oči* a *u lice*. Významový rozdíl je mezi nimi malý, druhý z nich je jen synekdochickým označením prvního. Oba komponenty jsou explicitními personifikačními elementy „oživujícími“ abstraktní výraz *smrt*.

Český překlad – *hledět smrti neohroženě do očí* (Krl 320) – je doslovným překladem originálu. V SČFI je zaznamenán pouze výraz *hledět smrti v tvář* (SČFI-VS2: 107), který je po formální stránce identický s chorvatskou podobou *gledati smrti u lice*. Překladatelovo řešení – ať už je nazveme aktualizací (substitucí na místě příslovečného určení), nebo kontaminací originálem – můžeme schválit, neboť není v rozporu s českým povědomím o synonymitě výrazů *oči* a *tvář*.

9. Smysl „rozběsnit se“

Motivace propozičního frazému *мрак ти је на очи пао* (Pek 81) (FHS: 352) vychází pravděpodobně z metaforického přirovnání vidění a vědění; náhlá nevidomost může u člověka způsobit chaotické, nepředvídatelné chování. Tak se chová i člověk, jenž se rozběsní a následkem toho pak „neví, co činí“. V textu na tuto skutečnost kromě samotného idiomu

explicitně poukazují ještě tři výpovědi (označené pro větší přehlednost antikvou):

„*Онда си му ти, иначе überspannt Mensch, због увреде и оних Дукађинијевих закона, штап отео и у хрвању му главу њиме расцпоао. Али се ти тога не сећаш, не знаш шта си радио, мрак ти је на очи пао и nichts не памтиш. Осветио си се тек у полицију“ (Pek 81).*

Český překladatel využil strukturně i sémanticky ekvivalentního českého idiomu **udělalo se ti černo před očima** (Pek 30). Pro jeho větnou povahu ještě není zařazen v dosud vydaných SČFI, ale uveden je v Lidových rčenicích (1996: 33). Zaorálkem uvedený první význam „zmočňovala se ho mdloba“ je neidiomatický: označuje skutečný fyziologický proces (o jeho částečném přesahu do druhého významu svědčí poslední věta ukázky). Druhý význam „pozbyl rozvahy“ již souhlasí s významem naší realizace.

10. Symbol pro určitý časový úsek

Nominální idiom **у трен ока** (Pav 176) je celoevropsky rozšířeným frazeologismem označujícím velmi krátkou chvíli, rychlost, okamžitost (SČFI-VN: 190). Tento význam implicitně obsahuje již samotné substantivum *трен* „velmi krátký časový úsek, nejkratší časový díl, představa o času potřebném k mrknutí“ (RHJ: 1079). FHS zaznamenává alternativní podoby lišící se volbou předložky (*у/за трен ока*) nebo povahou přívlastku – neshodný/shodný (*у трен ока/очни трен*) (FHS: 701).

Český překlad v **mžiku** (Pav 118) je synonymním výrazem invariantu **jedním mžikem (oka)** (SČFI-VN: 190). Bulharský překlad **за един миг** (Pav 156) se více blíží české verzi než srbskému originálu. Obě české podoby i bulharský idiom dokazují, že komponent *oko* nemusí být vždy explicitně uvedený. Všechny tyto idiomy (české, srbské i bulharský) jsou co do emocionálnosti neutrální povahy.

Cizojazyčné ekvivalenty nominálního idiomu **jedním mžikem (oka) / u/za tren oka / у/за трен ока** jsou: sl. *za okamih*; slovin. *v trenutku*; bulh. *мигновено*; rus. *в мгновение ока*; něm. *im Augenblick*; angl. *in the twinkling of an eye*; fr. *en un clin d'oeil*.

Vysvětlivky:

- BIBLE = Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona. Česká biblická společnost, Praha 1993
- BIBLIJA = Biblija ili Sveštenoto pisanie na Starija i Novija zavet. Biblejsko društvo, Sofija 1990
- FB = NIČEVA, Ketii – SPASOVA-MICHAJLOVA, Sijka – ČOLAKOVA, Krasimira:
Frazelogičen rečnik na bŕlgarskija ezik. I. A-N; II. O-Ja. BAN, Sofija 1974, 1975
- FHS = MATEŠIĆ, Josip: Frazeeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika. Školska knjiga, Zagreb 1982
- NSm = Nová smlouva: Křesťanská misijní společnost, Praha 1995
- NZk = Nový zákon. Žalmy. PŘsloví. The Gideons International – Česká biblická společnost, Praha 1985
- NZv = Novi zavjet. The Gideons International – Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1990
- RHJ = ANIĆ, Vladimir: Rječnik hrvatskoga jezika. Novi Liber, Zagreb 1994 (2. vyd.)
- SČFI-P = ČERMÁK, František – HRONEK, Jiří – MACHAČ, Jaroslav: Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání. Academia, Praha 1983
- SČFI-VN = ČERMÁK, František – HRONEK, Jiří – MACHAČ, Jaroslav: Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné. Academia, Praha 1988
- SČFI-VS = ČERMÁK, František – HRONEK, Jiří – MACHAČ, Jaroslav: Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné. 1. A-P; 2. R-Ž. Academia, Praha 1994
- SvP = Biblija ili Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta. Biblijsko društvo, Beograd 1995 (srpsko izdanje)

Excerpovaná literatura:

- And = IVO ANDRIĆ: MOST NA DRINĚ, 1945
Andrić, Ivo: Na Drini ćuprija. Prosveta, Beograd 1965.
Andrić, Ivo: Most na Drině. Odeon, Praha 1987 (překlad Milada Nedvěďová).
Andrić, Ivo: Mostät na Drina. Vektor, Sofija 1995 (prevod Lilija Kackova).
- Krl = MIROSLAV KRLEŽA: BANKET V BLITÁNII III., 1962
Krlēža, Miroslav: Banket u Blitvi, III. Oslobođenje, Sarajevo 1973.
Krlēža, Miroslav: Banket v Blitánii (III). Odeon, Praha 1975 (překlad Jiří Fiedler).
- Pav = MILORAD PAVIĆ: CHAZARSKÝ SLOVNÍK, 1985
Pavić, Milorad: Hazarski rečnik. Dereta Prosveta, Beograd 1997.
Pavić, Milorad: Chazarský slovník. Odeon, Praha 1990 (překlad Stanislava Sýkrová).

Pavič, Milorad: Chazarski rečnik. Agata, Sofija 1999 (prevod Christiana Vasileva).

– Pek = BORISLAV PEKIĆ: OBHAJOPA A POSLEDNÍ DNY, 1977

Pekić, Borislav: Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana / Odbrana i poslednji dani. Prosveta, Beograd 1991.

Pekić, Borislav: Obhajopa a posledni dny. Odeon, Praha 1983 (překlad Jiří Fiedler).